

В. П. Старцевакандидат психологічних наук,
доцент кафедри природничо-математичних дисциплін та логопедії
Херсонський державний університет

ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІЙНОГО КОМПОНЕНТА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ОРІЄНТУВАННЯ З ПОГЛЯДУ СПІЛКУВАННЯ

У статті висвітлюються питання соціальної інтеграції дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку, результати дослідження особливостей операційного компонента соціально-побутового орієнтування в аспекті суб'єкт-суб'єктної активності.

Ключові слова: діти-сироти молодшого шкільного віку, затримка психічного розвитку, соціально-побутове орієнтування, суб'єкт-суб'єктна активність.

Постановка проблеми. Спілкування відіграє важливу роль у житті кожної людини. Задоволення від нього позначається на психологічному комфорті учасників комунікативного процесу, а постійне незадоволення соціальними контактами, міжособистісними стосунками породжує поганий настрій, депресії, зниження активності, погіршення здоров'я, утруднює досягнення поставлених цілей.

Ступінь розробленості проблеми. Психолого-педагогічна наука приділяє значну увагу питанням соціального виховання, розвитку і корекції особистості дітей з психофізичними вадами з метою забезпечення їх оптимальної інтеграції в сучасні умови життєдіяльності (І.Д. Бех, В.І. Бондар, В.В. Засенко, С.Д. Максименко, В.М. Синьов, В.В. Тарасун, Л.І. Фомічова, М.К. Шеремет та ін.). Особливі труднощі в досягненні цієї мети об'єктивно виникають у діяльності шкіл-інтернатів, де навчаються діти із затримкою психічного розвитку.

Так, проведений аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури щодо формування навичок соціально-побутового орієнтування у дітей-сиріт з ЗПР молодшого шкільного віку показав, що даний напрямок корекційно-виховної та корекційно-навчальної роботи дидактично та методично недостатньо забезпечений відповідними науковими розробками та практичними рекомендаціями. Дослідження низкою науковців (Л.Н. Галігузов, С.Ю. Мещеряков, Л.М. Царгородцев) психологічних аспектів виховання дитини-сироти в умовах школи-інтернату доводять факт, що у дитини-сироти гальмується розвиток потреби у спілкуванні і, відповідно, – затримується формування комунікативної діяльності. Тобто особистісний розвиток вихованців дитячих будинків характеризується відсутністю тимчасової перспективи [2, с. 25]. Зокрема відомо, що спілкування охоплює різноманітні взаємозв'язки, міжособистісні

взаємини, здійснюється у різних формах і за допомогою різних засобів, які, будучи невід'ємним фактором культури, постійно вдосконалюється, збагачується.

Сучасні психологічні дослідження розвитку особистості дитини в умовах школи-інтернату доводять, що головною умовою повноцінного її особистісного зростання є спілкування з дорослими, в основі якого лежить система особистісних зв'язків [3]. Але В.С. Мухіною доведено, що дитина, яка зростає в умовах інтернатного типу, не вміє спілкуватися, тому неправильно сформований у спілкуванні досвід призводить до вироблення негативної позиції щодо інших людей. Науковець зазначає, що дитина-сирота має потребу в піклуванні та увазі до себе, вона не вміє поводити себе так, щоб до неї ставилися відповідно до цієї потреби [5, с. 33].

Доведено (І.В. Єжовим, Е.А. Мінковою, В.С. Мухіною, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих та ін.), що найбільш суттєві відхилення від нормального становлення особистості дитини-сироти виявляються у порушенні соціальної взаємодії, формується специфічний тип спілкування з дорослим, який, у свою чергу, позначається на ставленні такої дитини до однолітків, невпевненості у собі, неадекватній самооцінці, емоційній напруженості, підвищеній агресивності тощо.

Мета статті – дослідження особливостей операційного компонента соціально-побутового орієнтування в аспекті суб'єкт-суб'єктної активності.

Виклад основного матеріалу. Нагадаємо, що соціально-побутове орієнтування ми розглядаємо, як наявність в особі знань і навичок щодо суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної активності (тобто діяльності та спілкування) у сфері побуту і соціальних відносин. Від опанування практичних дій відповідно до загальноприйнятих правил і вимог щодо СПО, які засвоюються протягом дитин-

ства в процесі дошкільного та шкільного навчання й виховання, від набуття відповідного життєвого досвіду в колі родини, друзів та ін. залежить успішність соціалізації дитини взагалі. СПО допомагає дитині увійти до соціального та побутового оточення, набути якнайбільше різноманітних соціокультурних знань і навичок [7, с. 52–53].

При цьому ми виходили з того, що СПО у плані спілкування стосується організаційного (наявність знань, вмінь і навичок щодо вибору адресата, підготовки до комунікативного акту, застосування загально-прийнятих правил організації контакту), перцептивного (знання, вміння та навички про сприймання та розуміння інформації, дотримання правил комунікації) та власне оперативного (знання, вміння та навички про вербальну передачу повідомлень із дотриманням правил граматики) аспектів [1; 4; 6; 7], забезпечується емоційно-мотиваційним (позитивним ставленням до СПО), змістовим (знаннями про правила спілкування) та операційним (уміннями та навичками спілкування) компонентами.

У статті наводяться найважливіші результати вивчення сформованості операційного (уміння та навички спілкування) компонента СПО з погляду спілкування. Для виявлення особливостей СПО у дітей зазначеної категорії дослідження проводилось у порівняльному плані: вивчались діти-сироти із ЗПР, які перебували в умовах школи-інтернату; діти з нормальним розвитком та діти із ЗПР, які виховувалися в умовах сім'ї. Для виявлення динаміки СПО дітей упродовж шкільного навчання в початковій ланці експериментальна робота проводилась у 1-х та 4-х класах.

СПО у плані суб'єкт-суб'єктних відносин (спілкування) ми розглядали, як взаємодію суб'єктів і необхідні для цього передумови (для здійснення спілкування потрібні знання, акти звернення, реагування тощо), спрямовані на розв'язання побутових потреб.

Отже, вивчення особливостей СПО дітей в аспекті спілкування здійснювалось за визначеними складовими: спілкування у межах школи-інтернату та спілкування поза школою-інтернатом. Відповідно, дослідження цих складових СПО у плані спілкування здійснювалось також за такими компонентами: змістовий, операційний та емоційно-мотиваційний.

Вивчення сформованості способів дій – умінь і навичок спілкування, пов'язаного з СПО, здійснювалось за такими аспектами:

– організаційний: вибір адресата та підготовка до комунікативного акту; застосування загально-прийнятих правил організації контакту (використання ввічливих слів, уміння вибачатися, якщо слід втрутитися у розмову, звертання за ім'ям (до дитини, однолітків) та по-батькові (до дорослих) та ін.);

– перцептивний: уміння сприйняти та зрозуміти інформацію; дотримуватися правил комунікації, початку та закінчення контакту (відповідати на привітання та звертання, не висміювати товариша, якщо той помилився та ін.);

– власне оперативний: уміння вербально передавати повідомлення з дотриманням правил граматики [7, с. 70–75].

У свою чергу вивчення операційного компонента СПО в аспекті спілкування здійснювалось також за показниками виконання завдання: розуміння завдання; цілеспрямованість; самостійність; вербалізація способу виконання завдання; якість виконання завдання.

Для вивчення операційного компонента СПО в аспекті спілкування, тобто вмінь і навичок учня щодо викладання власних думок, ведення дискусії, взаємодії в групі, дотримання соціальної дистанції у спілкуванні, нами використовувалися спостереження та експеримент «День народження» (аналізу підлягали зафіксовані дані щодо суб'єкт-суб'єктних відносин учнів (наприклад, дитина-господар запрошувала (усно чи письмово) та приймала гостей на свято, демонструючи вміння та навички запрошувати до столу тощо. Гості, в свою чергу, повинні були показати свої вміння привітати господаря, подарувати подарунок, сісти за святковий стіл).

Висловлювання дітей, якими вони супроводжували свою діяльність, заносилися до протоколу. Там же фіксувалася наявність або відсутність спілкування дітей. Основні дії щодо комунікативної діяльності дітей оцінювалися за 5-бальною системою. Бали відраховувалися за використання неприємних слів, звертання за прізвиськом або прізвиськом, різкі, грубі висловлювання та ін. Сформованість умінь та навичок спілкування, пов'язаного з СПО, у досліджуваних вивчалась за рівнями, в основу визначення яких було покладено визначені аспекти спілкування: організаційний (вибір адресата та підготовка до комунікативного акту; застосування загальноприйнятих правил організації контакту – використання ввічливих слів, вміння вибачатися, якщо слід втрутитися у розмову, звертання за ім'ям до дитини, однолітків і по-батькові – до дорослих тощо; перцептивний (уміння сприйняти та зрозуміти інформацію; дотримання правил комунікації, початку та закінчення контакту (відповідати на привітання та звертання, не висміювати товариша, якщо той зробив помилку та ін.); власне оперативний (уміння вербально передавати повідомлення з дотриманням правил граматики). Також сформованість умінь і навичок спілкування, пов'язаного з СПО, у досліджуваних вивчалась за показниками виконання завдання: розуміння завдання; цілеспрямованість; самостійність; вербалізація способу виконання завдання; якість виконання завдання.

Аналіз результатів дослідження свідчить про сформованість у дітей-сиріт із ЗПР (та й в інших досліджуваних категорій дітей) умінь і навичок СПО в аспекті спілкування, при цьому переважно на нижчому за середній рівні (ЗПР-сироти – 34,5%, ЗПР – 46% та НР – 40,1%). Учні недостатньо володіють уміннями та навичками спілкування, пов'язаного зі СПО, розуміють ситуацію та мету спілкування за умови надання допомоги. У дітей досягнення мети недостатньо цілеспрямоване, недосконале з організаційної, перцептивної та власне оперативної сторін. Результат спілкування – недостатньо успішний. Діти потребують постійного контролю та допомоги за необхідності, можуть розповісти про спосіб досягнення мети спілкування.

Однак певна кількість дітей-сиріт із ЗПР мають комунікативні вміння та навички, показники сформованості яких відповідають середньому рівню (23,7%). На цьому рівні діти вже можуть відповідно володіти уміннями та навичками спілкування, пов'язаного з СПО, розуміють ситуацію та суть мети спілкування, досягають мети спілкування на задовільному рівні, добираючи засобів відповідно організаційного, перцептивного та власне оперативного аспектів, за умови контролю та сторонньої допомоги, в окремих випадках переказують та частково пояснюють спосіб досягнення мети спілкування.

Зокрема діти-сироти із ЗПР 4-х класів досягають кращих показників сформованості операційного компонента спілкування з СПО (високий рівень – 17,7%), ніж учні із ЗПР, які виховуються в умовах родини (7,6%). Так, учні розуміють ситуацію та мету спілкування, цілеспрямовано, послідовно, з урахуванням організаційного, перцептивного та власне оперативного аспектів, використовуючи в окремих випадках допомогу, добирають адекватних засобів та успішно досягають мети спілкування, пояснюють спосіб досягнення цієї мети, відзначають зроблені та виправлені помилки.

Однак частим відхиленням у дітей усіх досліджуваних категорій стало звертання до співрозмовника не за ім'ям, а іншим чином (за прізвищем, прізвиськом тощо); діти тримали руки в кишенях, не дивились співрозмовнику в очі під час спілкування, не вибачались, якщо втручались у розмову. Характерними недоліками у спілкуванні, які проявились у дітей, були не володіння власними емоціями, мімікою, жестикулювання, використання лайливих слів стосовно співрозмовника. Отже, такі недоліки у спілкуванні вказують на той факт, що діти мають поганий зворотний зв'язок і певні труднощі в передаванні інформації один одному.

Однак, аналіз результатів рівнів сформованості умінь і навичок СПО в аспекті спілкування у дітей-сиріт із ЗПР показує, що впродовж нав-

чання та виховання відбувається їх накопичення, зростання кількісних даних, перехід їх на середній та високий рівні.

Вивчення СПО дітей-сиріт із ЗПР в аспекті спілкування передбачало виявлення наявності та характеру зв'язку між його компонентами (змістовий, операційний, емоційно-мотиваційний), які наповнювалися змістом складових (спілкування у межах школи-інтернату та спілкування поза школою-інтернатом) і відповідних елементів [9, с. 446–452]. З цією метою використовувався кореляційний аналіз. Отримані дані кореляційного аналізу доповнюють результати вивчення особливостей СПО у зазначеній категорії дітей, сприяють визначенню шляхів педагогічного впливу на них із метою підвищення підготовки їх до життя [7, с. 119–121].

Отримані дані кореляційного аналізу засвідчили наявність виразного зв'язку між уміннями та навичками спілкування у межах школи-інтернату, а саме: власне оперативним компонентом спілкування та організаційним ($r^s=0,46$); власне оперативним компонентом і перцептивним ($r^s=0,45$), що свідчить про знання сприймати та розуміти інформацію, дотримуватися правил комунікації та дій щодо вибору адресата та підготовки до комунікативного акту, використання ввічливих слів, вміння вибачатися, якщо слід втрутитися у розмову, звертання за іменем (до дитини, однолітків) та по-батькові (до дорослих) для здійснення спілкування у СПО, і навпаки. Такого зв'язку між діями різних компонентів спілкування в СПО за межами школи-інтернату не виявлено.

Також виявлено високу кореляцію між ідентичними компонентами спілкування, пов'язаного з СПО, у межах школи-інтернату та поза ним ($r^s=0,85; 0,81; 0,75$), що свідчить про формування у дітей загальнокомунікативних умінь і навичок із СПО, які використовуються дітьми у різних умовах СПО.

Кореляційний аналіз одержаних результатів довів взаємозв'язок між усіма показниками складових СПО. Тому психолого-педагогічна робота, спрямована на формування однієї складової, сприяє розвитку інших.

Висновки. Отже, діти-сироти із ЗПР молодшого шкільного віку потребують спеціальної роботи, яка сприяла б їх соціально-побутовому орієнтуванню. В першу чергу, орієнтування дитини у сфері соціальних відносин відбувається з метою її адаптації до нових умов життя та соціалізації загалом.

Література:

1. Бойков Д.И. Общение детей с проблемами в развитии: коммуникативная дифференциация личности : [учебно-методическое пособие] / Бойков Д.И. – СПб. : КАРО, 2005. – 288 с.
2. Галигузова Л.Н. Психологические аспекты

- воспитания детей в домах ребенка и детских домах / Л.Н. Галигузова, С.Ю. Мещерякова, Л.М. Царегородцева // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 17–25.
3. Зарецкий В.К. Пути решения проблемы сиротства в России / [В.К. Зарецкий, М.О. Дубровская, В.Н. Ослон, А.Б. Холмогорова и др.]. – М. : Вопросы психологии, 2002. – 456 с.
  4. Ломов Б.Ф. Категория общения и деятельности в психологии / Б.Ф. Ломов // Вопросы философии. – 1979. – № 8. – С. 18–47.
  5. Мухина В.С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа / В.С. Мухина // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 32–39.
  6. Слесик К.М. Формування умінь спілкування молодших школярів у позакласній навчально-виховній роботі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09 – «Теорія навчання» / К.М. Слесик. – Х., 2003. – 18 с.
  7. Старцева В.П. Особливості соціально- побутового орієнтування дітей-сиріт молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 / В.П. Старцева. – К., 2011. – 199 с.
  8. Ступницкая М.А. Диагностика уровня сформированности общеучебных умений и навыков школьников / М.А. Ступницкая // Школьный психолог. – 2006. – № 7. – С. 7–10.
  9. Starceva V. Features of semantic component of social and community orientation in terms of communication / Valentina Starceva // Oxford Journal of Scientific Research. – 2015. – № 1 (9) (January–June). Volume IV. – P. 446–452.
-

Старцева В. П. Особенности операционного компонента социально-бытового ориентирования с точки зрения общения

В статье освещаются вопросы социальной интеграции детей-сирот младшего школьного возраста с задержкой психического развития, представлены результаты исследования особенностей операционного компонента социально-бытового ориентирования в аспекте субъект-субъектной активности.

Ключевые слова: дети-сироты младшего школьного возраста, задержка психического развития, социально-бытовое ориентирование, субъект-субъектная активность.

Starceva V. P. Features of operational component of social orientation in aspect of communication

The article highlights issues of social integration of children-orphans of primary school age with mental retardation, presents results of research of features of operational component of social orientation in aspect of subject-subject activity.

Key words: children-orphans of primary school age, delayed mental development, social orientation, subject-subject activity.